Р Е Ц Е Н З И Я

От **проф. д-р Румяна Божинова**,
ИИНЧ – БАН

На **дисертационен труд** за присъждане на образователната и научна степен „доктор“, в област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки, професионално направление 3.2. Психология, докторантска програма „Консултативна психология“

Автор: **Мария Христова Соколова**

Тема **„Стил на привързаност и родителски практики на майки – жертви на домашно насилие“**

Научен ръководител: **Доц. д-р Диана Бакалова**

Актуалност на темата

Прилаганите възпитателни практики (и в семейството и в училище) е проблем, който се отличава с неизменна актуалност. Това е системно коментиран въпрос в научен и приложен план във връзка с процеса на формиране на индивида, на неговото пълноценно развитие, изграждане на неговия потенциал за социализация. Поредица от теоретични и емпирични изследвания в областта на психологията с времето доказаха необходимостта от прилагането на подчертано позитивен подход в отношението към детето, превърнаха го в норма със съответно отражение в практиката. Това постави на дневен ред изучаването на факторите, които ограничават или препятстват подобно отношение.

Предложеният от Мария Соколова дисертационен труд е фокусиран върху насилието в семейството (към детето и между родителите), явление, което може негативно да варира родителските практики и по-точно отношението на майката към детето. Отделено е специално място на формирания в ранна възраст индивидуален стил на привързаност. Изучаването на съответния процес, закономерностите, на които той е подчинен,

възможността за неговото управление, към които е насочена дисертацията, й придават подчертана дисертабилност както от научна, така и от приложна гледна точка.

Характеристика и оценка на дисертационния труд

Дисертационният труд обхваща 185 страници. Резултатите са илюстрирани с 59 таблици и 7 фигури. Цитирани са 204 източника, 41 от тях са на кирилица и останалите - на латиница. Работата е структурирана по обичайния за емпиричен тип дисертационно изследване, включва три глави, увод и заключение. Това е свързано с достатъчно пълноценно представяне на цялостния изследователски процес от теоретичните предпоставки до резултатите с тяхната приносна стойност.

Литературна осведоменост и теоретична подготовка

Първа глава на дисертацията е насочена към извеждане на теоретичните предпоставки на изследването. Съответно тя следва стратегия на изложение, отразяваща обосноваване на актуалността на избраната дисертационна тема, прилаганите теоретични подходи към родителството, привързаността в семейството и домашното насилие, въвеждане на изходните за изследването виждания.

Проследени са основните характеристики на родителството, които влияят на връзката родител – дете. Разграничен е родителския стил от родителските практики. Представени са основните виждания за стила на привързаност и доминиращата днес концепция, а също изследването на връзката стил – родителски практики. Значително място е отделено на агресията като психологичен феномен и мястото на домашното насилие в рамката на неговото третиране. В емпиричен план са проследени доказателствата за връзка на домашното насилие със стила на привързаност и родителските практики.

Прави впечатление амбицията на Мария Соколова достатъчно последователно и задълбочено да представи в исторически план отделните феномени, динамиката в тяхното третиране, а също да очертае възникващите в тази връзка проблеми и възможността те да бъдат проучени.

Много целесъобразно е построяването на главата като цяла, а също и на всеки от включените в нея параграфи. Въвеждащо е очертан плана, на който те са подчинени, целите, които преследват, а завършването им е свързано с изводи, до които водят

конкретните теории и изследвания от гледна точка на дисертационната тема. Главата завършва с изводи, които са база за поставянето на дисертационното изследване.

Обобщено, докторантката показва подчертано широка осведоменост върху базовите и съвременните виждания и изследвания по дискутираните подобласти, сериозна теоретична подготовка.

Методичен подход

Втората глава на дисертацията е посветена на постановката на изследването. Съответно, на първо място е представен моделът на изследването. Той е много добре теоретично обоснован и сполучливо илюстриран с приложената към него схема. От нея ясно се вижда, че планираното изследване е насочено към разкриване на основни закономерности във връзката «стил на привързаност» – «домашно насилие» – «родителски практики», и на втори план към средови фактори, които могат да повлияят тази връзка – «подкрепа», «психологично консултиране и терапия». Като цяло разработеният изследователски модел предполага освен разкриване на основни измерения на изучавания феномен и подсилване на практическата стойност на работата. На тази база правомерно са формулирани целта, задачите и хипотезите на изследването (по-ясно и точно изложени в уводната част). Очевидно, изследването е сложно, многопланово поставено.

Заслужава да се отбележи, че докторантката като цяло изхожда от разбирането на Белски за факторите, които оказват влияние върху родителските практики, свързано с разделянето на екологичното пространство на микро, екзо, и макро система, а също с приетата от него концепция за онтогенетичното развитие – индивидуалните различия в историята и личността на родителите.

На второ място в конкретната глава е представена **методологията на изследването**. Съгласно следваното изложение реализирането на проучването е обвързано с прилагането на пет метода и два типа допълнително зададени въпроси. Те са подходящо подбрани, съгласувани са с целта и задачите на изследването и са специално подложени на процедури, гарантиращи добрите им психометрични качества в български условия, подробно са описани в конкретната част. (1.Въпросник за измерване на привързаността (The Experiences in Close Relationships – Relationship Structures Questionnaire – ECR-RS, Fraley et al., 2011); 2. Въпросник за изследване на родителските практики (Alabama Parenting Questionnaire – APQ, Frick, 1991); 3. Скала за оценка на преживяното домашно насилие (Severity of Violence Against Women Scale –

SVAWS; Marshall, 1992); 4. Скала за изследване на психологичното функциониране (The Screen for Posttraumatic Stress Symptoms – SPTSS, Carlson, 2012 & Brief Symptom Inventory – BSI, Derogatis and Melisaratos, 1983); 5. Въпросник за измерване на социална подкрепа (Social Provisions Scale – SPS, Russell and Cutrona, 1987); 6. Въпроси за икономически статус; 7) Въпроси за потърсена психологична помощ.

Процедурата на изследването, според приложеното описание, също е издържана от гледна точка качеството на изследването (начин на провеждане и анонимност). Същото се отнася и до статистическите процедури, свързани с обработката на данните.

Извадката на изследването като цяло изглежда подходяща по обем, но приложената разбивка поражда определени въпроси. Те се отнасят основно до много малкото лица в групата на жените, които не са преживели домашно насилие (12) и които трябва да са база за сравнение. Сравнително малки са и групите на лицата, които са потърсили консултативна или терапевтична помощ. Това поставя под въпрос доказателствената стойност на резултатите в конкретната насоченост.

Резултати, интерпретация и изводи

Резултатите от емпиричното изследване са представени в *трета глава* на дисертацията. Тя е добре структурирана и включва четири съдържателно обособени подчасти. В първата подчаст са проследени резултатите от изследването. В рамките на 19 параграфа са изложени резултатите от отделните аспекти на изследването (домашно насилие, интензивност на преживяването, психологично функциониране, стил на привързаност, родителски практики на майки, преживяли насилие..). На базата на честотен, корелационен и регресионен статистически анализи са очертани основните наблюдавани тенденции. Трябва специално да се подчертае, че резултатите са представени ясно, стегнато, подходящо илюстрирани.

Втората подчаст е ориентирана към интерпретация на получените резултати с оглед на издигнатите по-рано хипотези. Положително е търсенето на връзка с предходни в областта изследвания, очертаването на сходство или различие. По този начин Соколова допринася за по-определена преценка на ефектите от проведеното от нея изследване. Положителна е и ориентацията на докторантката към поетапни обобщения (изводи) по отношение на доказаните закономерности при всеки аспект на изследването. Трябва да отбележа обаче, че част от резултатите не могат да бъдат еднозначно интерпретирани и

някои от прилаганите обяснения не са достатъчно убедителни. В много случаи връзката между променливите, която се разкрива, е слабо изразена и тя подсказва, че там вероятно се намесват други променливи, които в случая не са контролирани.

Дисертационното изследване завършва с **общи изводи,** които подробно отразяват основните констатации за връзката между стила на привързаност и прилаганите специфични родителски модели на възпитание от майки – жертви на домашно насилие в сравнение с майки, които не са жертви на домашно насилие, включително варирането на тази връзка от социална подкрепа, икономическо състояние, психологично консултиране и терапия. Изключително положително е, че всички направени изводи представят разкритите закономерности в интепретационен план.

В рамките на изводите Соколова включва и изведените от нея четири профили на изследваните майки, според техния стил на привързаност и комбинация от родителски практики. Това дава възможност да се получи по-цялостна представа за изучаваното явление.

Направените изводи визират и приложния потенциал на конкретното изследване, като база за разработване на превантивни програми и интервенции.

Подходящ завършек на дисертацията е ***заключителната част***. В нея докторантката сполучливо оценява конкретната работа от гледна точка на съвременните изследователски тенденции в областта, подчертава оригиналността на идеята за изучаване на връзката между стила на привързаност и родителски практики.

Мария Соколова в тази част отбелязва ***ограниченията на работата***. Тяхното описание свидетелства за желанието ѝ да види изследването при по-убедителни условия на провеждането му (извадка, експеримент) и при по-широк културен контекст.

Смятам, че репликирането на изследването, за което докторантката има нагласа, трябва преди всичко да бъде насочено към повишаване на неговата надеждност и това изисква прецизиране на няколко момента. На първо място, желателно е родителското насилие (проявите на агресия от страна на родителите към детето) и проявите на агресия (насилие) от страна на партньора в двойката, да бъдат проследени изцяло, независимо едно от друго. Съответните агресивни форми на поведение имат много различен личностен (субективен) смисъл и не е правомерно да бъдат третирани просто като „домашно насилие“,

те са възприемани, оценявани и преживавани по различен начин преди всичко поради различната позиция, която имат потърпевш и извършител (шамарът, който едно дете ще получи от баща си е нещо много различно от шамара, който жената ще получи от своя партньор). Тези различия са от съществено значение за интерпретацията на резултатите. Не трябва да се забравя, например, че наблюдавани в детството модели на поведение се прилагат автоматично в по-късна възраст, което не се отнася до влиянието на агресивния модел на партньора, влиянието им или връзката им със стила на привързаност също са различни. На второ място, убедителността на резултатите от изследването изисква внимателно формиране на сравняваните групи, също съществена предпоставка за по-голяма адекватност в интерпретация на резултатите. Това в случая се отнася до честотата на срещаното насилие, а също до формата на насилие. Еднократната проява на насилие поставя отделното лице по-близко до лицата, при които не е имало насилие, отколкото при лицата които често или многократно са се срещнали с него. Също така психологическото насилие не е равнозначно на сексуалното насилие. Не на последно място е много важно групата на лицата, които не са се срещали с насилието, да е приблизително близка по обем на тази с насилие. В противен случай съществува риск от изкривяване на картината на наблюдаваните родителски практики при отсъствие на насилие. Трябва също да се съблюдава обемът на подгрупи в различните аспекти на изследването.

*

Специално искам да отбележа, че направените от мен бележки по хода на рецензирания труд не поставят под съмнение неговите качества. Мария Соколова представя цялостна, пълноценно изградена дисертационна разработка. Тя свидетелства за добра осведоменост по дискутираните проблеми, за умение за планиране и провеждане на голямо по обем изследване, за умение за систематизиране и излагане по подходящ начин на емпирично изведени резултати. Добрият академичен стил и език на изложението също допълват положителното впечатление от докторантската работа.

Мария Соколова адекватно оценява приносите на разработения от нея труд и аз приемам нейното виждане.

Приносните моменти на рецензираната дисертация могат да бъдат открити в следните насоки:

- Формулиран е ***емпиричен модел,*** насочен към разкриване на основни закономерности във връзката стил на привързаност – родителски практики в контекста на

домашното насилие и медиирането на тази връзка от външни фактори като подкрепа и консултиране. Идеята е оригинална, подкрепяща съвременните изследванията върху родителските практики;

- По емпиричен път са изведени ***четири типа профили на майки-жертви на домашно насилие,*** специфично отразяващи комбинацията стил на привързаност – родителски практики. Резултатът има безспорно приносен характер в теоретичен и приложен план, представлява специален интерес за психологичната и педагогическата практика;

- ***Адаптирани за български условия*** са ***изследователски инструменти*** със значителна приложна стойност:

1) Въпросник за измерване на привързаността
2) Въпросник за изследване на родителски практики
3) Скала за изследване на психическото функциониране
4) Въпросник за измерване на социалната подкрепа
5) Скала за измерване на домашно насилие

Приложеният от Мария Соколова **автореферат** отразява достатъчно пълно и точно дисертационния труд и отговаря на съответните изисквания.

Мария Соколова прилага пет **публикации,** които са върху материали, свързани с работата й върху подготвяния от нея дисертационен труд - две самостоятелни публикации и три в съавторство.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предложеният от **Мария Христова Соколова** дисертационен труд на тема ***„Стил на привързаност и родителски практики на майки – жертви на домашно насилие“*** представя автора като високо компетентен специалист в областта на психологията, с отлична теоретична подготовка и умение да анализира и систематизира научно знание, със способност да продуцира оригинални идеи, а също да поставя и провежда сериозни

емпирични изследвания. Специално трябва да се подчертае ориентацията й към значими от научна и от приложна гладна точка проблеми в областта на психологията.

Дисертационният труд напълно отговаря на изискванията на ЗРАСРБ и правилника за прилагането му. Посоченото по-горе ми дава основание с убеденост да гласувам за присъждането на **Мария Христова Соколова** образователната и научна степен ***„Доктор" по направление „Психология".***

Проф. д-р Румяна Божинова

19. 04. 2024 г.